

MAKTAB O'QUVCHILARINI KASBGA YO'NALTIRISH: XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI

Gulyamov Djaxangir Raxmatullayevich
*O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Navoiy bo'limi, pedagogika fanlari
nomzodi, dotsent*

Nurboyev Quvondiq Mirzanovich
*O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Navoiy bo'limi, fizika-matematika fanlari
nomzodi*

Raxmatova Sevara Abdulloyevna
*O'zbekiston Respublikasi, Navoiy davlat pedagogika instituti, o'qituvchi, psixolog-
tadqiqotchi*

ПРОФОРИЕНТАЦИЯ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ: ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Гулямов Джахангир Рахматуллаевич
*Навоийское отделение Академии наук Республики Узбекистан, кандидат
педагогических наук, доцент*

Нурбоев Кувондик Мирзанович
*Навоийское отделение Академии наук Республики Узбекистан, кандидат физико-
математических наук*

Рахматова Севара Абдуллоевна
*Республика Узбекистан, Навоийский государственный педагогический институт,
учитель, психолог-исследователь*

PROFESSIONAL ORIENTATION OF SCHOOL STUDENTS: THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

Gulyamov Jahangir Rakhmatullayevich
*Navoi Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Candidate of
Pedagogical Sciences, Associate Professor.*

Nurbaev Kuvondik Mirzanovich
*cademy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Physical and
Mathematical Sciences,*

Rakhmatova Sevara Abdullayeva
*Navoi State Pedagogical Institute of the Republic of Uzbekistan, teacher, research
psychologist*

ANNOTASIYA: Kirish ma'lumotlari/dolzarbliqi. O'quvchi-yoshlarni kasb tanlashga va kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishlariga tayyorlash – zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. O'quvchi-yoshlarning ta'limdagi muvaffaqiyati va kasbiy rivojlanish trayektoriyasi, ko'p jihatdan, maktab bosqichida kasbga yo'naltirish hamda karyera rejasini ongli va asosli shakllantirish bilan bog'liq bo'ladi. Chunki mehnatsevarlik, muhim ijtimoiy va kasbiy fazilat sifatida, maktab davrida shakllanadi hamda o'quvchi-yoshlar

o'zini-o'zi kasbiy belgilashining muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Metodlar. Mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, dissertasiyalar va maqolalar tahlili.

Natijalar. Yevropa davlatlari, AQSh, Kanada, Yaponiya va Rossiya kabi aholi bandligi masalasi samarali hal etilayotgan davlatlarda maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish uzoq va tizimli rivojlanish tarixiga ega bo'lib, muntazam ravishda jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda takomillashib borgan. Maktablarda yoshlarni kasbga yo'naltirishning asosiy maqsadi – o'quvchilarga karyera rejasini tayyorlashida ko'maklashish hisoblanadi. Mazkur masalaga milliy mehnat bozori va har bir hududning ehtiyojlaridan kelib chiqib hamda o'quvchi-yoshlarning individual xususiyatlari va manfaatlarini hisobga olib yondashiladi. O'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish tizimli xarakterga ega bo'lib, kasbga yo'naltirish muddati, uni amalga oshirish shakllari va usullarini aniq belgilanganligi hamda ushbu soha mutaxassisleri uchun ishlab chiqilgan malaka talablarida o'z ifodasini topgan bo'ladi. Maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi.

Xulosalar. O'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish sohasidagi zamonaviy tajribalarni yanada chuqurroq va tizimli ravishda o'rganish hamda xalqimizning boy tarixi, urf-odatlarini va qadriyatlarini hisobga olib maktablarda amaliyotga jorish etish respublikamizda bandlik muammosini hal etishda kichik bo'lsa-da, ijobiy qadam bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, tizimli asosda o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishning maqsadi, mazmuni, mexanizmlari va shakllarini belgilashga konseptual yondashuvlarni hamda maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish tizimini insonga butun umri davomida kasb-hunar ta'limi va kasblar olamida hamrohlik qilishning keng tizimiga integrasiyalashuvini ta'minlash tarmoqdagi o'zaro hamkorlik mexanizmlarini ishlab chiqilishini taqazo etadi.

Tayanch so'zlar: o'quvchi-yoshlar, kasbga yo'naltirish, mehnat bozori, kasbiy axborot, kasbiy maslahat, karyera rejas, kasbiy diagnostika, malaka talablari, kasbiy tayyorlik.

АННОТАЦИЯ: Вводная информация / актуальность. Подготовка учащейся молодежи к выбору профессии и успешному осуществлению профессиональной деятельности – одна из основных задач современного образования. Успехи учащихся в обучении и траектория профессионального развития будут во многом зависеть от профессиональной ориентации на школьном этапе, а также от осознанного и обоснованного формирования карьерного плана. Потому что любовь к труду, как социальное и профессионально значимое качество, формируется в школьный период и служит важным фактором в обеспечении успеха профессионального самоопределения учащейся молодежи.

Методы. Анализ научной литературы, диссертаций и статей по теме исследования.

Результаты. В европейских странах, США, Канаде, Японии и России, где вопрос занятости населения решается эффективно, профессиональная ориентация школьников имеет долгую и систематическую историю развития, систематически совершенствуясь с учетом экономических, политических и социальных потребностей общества. Основная цель профессиональной ориентации молодежи в школах – помочь учащимся подготовить карьерный план. К данному вопросу подходят исходя из потребностей национального рынка труда и каждого региона, а также с учетом индивидуальных особенностей и интересов учащейся молодежи. Профессиональная ориентация учащихся и молодежи носит системный характер и выражается в четком определении сроков, форм и методов ее осуществления, а также в квалификационных требованиях, разработанных для специалистов данной сферы и осуществляется специалистами, имеющими специальную подготовку.

Выводы. Более глубокое и систематическое изучение современного опыта в сфере

профессиональной ориентации учащихся и внедрение его в практику в школах с учетом богатой истории, традиций и ценностей нашего народа может послужить небольшим, но позитивным шагом в решении проблемы занятости в нашей республике. Кроме того, обеспечение концептуальных подходов к определению целей, содержания, механизмов и форм профориентации учащейся молодежи на системной основе и интеграции системы профессиональной ориентации в широкую систему сопровождения человека в мире профессионального образования и профессий на протяжении всей его жизни требует разработки механизмов сетевого взаимодействия.

Ключевые слова: учащаяся молодежь, профессиональная ориентация, рынок труда, профессиональная информация, профессиональное консультирование, карьерный план, профессиональная диагностика, квалификационные требования, профессиональная готовность.

ANNOTATION: *Introductory information / relevance. Preparing young students to choose a profession and successfully carry out their professional activities is one of the main tasks of modern education. The success of students in learning and the trajectory of professional development will largely depend on professional orientation at the school stage, as well as on the conscious and informed formation of a career plan. Because the love of work, as a social and professionally significant quality, is formed during the school period and serves as an important factor in ensuring the success of professional self-determination of students.*

Methods. Analysis of scientific literature, dissertations and articles on the research topic.

Results. In European countries, the USA, Canada, Japan and Russia, where the issue of employment is effectively addressed, the vocational guidance of schoolchildren has a long and systematic history of development, systematically improving taking into account the economic, political and social needs of society. The main purpose of vocational guidance for young people in schools is to help students prepare a career plan. This issue is approached based on the needs of the national labor market and each region, as well as taking into account the individual characteristics and interests of students. The professional orientation of students and young people is systemic in nature and is expressed in a clear definition of the terms, forms and methods of its implementation, as well as in the qualification requirements developed for specialists in this field and carried out by specialists with special training.

Conclusions. A deeper and more systematic study of modern experience in the field of vocational guidance of students and its implementation in practice in schools, taking into account the rich history, traditions and values of our people, can serve as a small but positive step in solving the problem of employment in our republic. In addition, providing conceptual approaches to defining the goals, content, mechanisms and forms of vocational guidance for students on a systematic basis and integrating the vocational guidance system into a broad system of accompanying a person in the world of vocational education and professions throughout his life requires the development of mechanisms for networking.

Keywords: *school students, professional orientation, labor market, professional information, professional counseling, career plan, professional diagnostics, qualification requirements, professional readiness.*

Kirish ma'lumotlari / dolzarbligi. Zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri – o'quvchi-yoshlarni voyaga yetganda kasb tanlashga va kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga tayyorlash bo'lib, ushbu funktsiya ta'lim va tarbiya bilan chambarchas bog'liqdir. Biroq, so'nggi yillarda, respublikamizning o'rta umumta'lim maktablarida beriladigan ta'lim sifati o'quvchilarni kasb-hunarga qiziqishi va shaxsiy karyera rejalarini ongli va asosli shakllanishi kabi mezonlar bo'yicha baholanmay, asosan, bitiruvchilarning oliy

ta'lim muassasalariga o'qishga kirishi bilan belgilanmoqda. Zamonaviy maktab zimmasiga o'quvchilar, ularning ota-onalari va kadrlar tayyorlash sifati uchun davlat oldidagi mas'uliyat kabi muhim va murakkab vazifalar yuklanganligiga qaramay, o'quvchi-yoshlarning ta'limdagi muvaffaqiyati va ta'lim trayektoriyasi maktab bosqichida kasbni to'g'ri tanlashlari bilan bog'liq bo'ladi. Chunki yoshlarni mehnat bilan bandligining muvaffaqiyati maktabda shakllanadi hamda kasb-hunar ta'limi tizimida va mehnat bozoriga kirishda amalga oshiriladi. Bu esa, o'z navbatida, maktab ta'limining sifati o'quvchilar kasbiy o'zini o'zi belgilashlarining muvaffaqiyati bilan uzviy bog'liq ekanligini anglatadi.

Materiallar va metodlar. Kasbga yo'naltirish faoliyati bo'yicha xorijiy tajribani, mazkur sohadagi zamonaviy ishlanmalarni o'rganish, tahlil qilish respublikamizdagi o'rta umumta'lim maktablarida o'quvchi-yoshlarni mustaqil mehnatga tayyorlash tizimini shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir. Shu sababli Yevropa davlatlari, AQSh, Kanada, Yaponiya va Rossiya kabi aholi bandligi masalasi samarali hal etilayotgan davlatlarning maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish bo'yicha ilg'or tajribalarini yangi yondashuvlar asosida o'rganish tadqiqotimizga asos bo'lib xizmat qildi.

Xorijiy mamlakatlarda kasbga yo'naltirish faoliyatining nazariy va uslubiy asoslari juda xilma-xildir. Xususan, Yevropa va AQShda kasbga yo'naltirish tizimi davomli va tizimli rivojlanish tarixiga, fundamental nazariy va amaliy negiziga ega bo'lib, muntazam ravishda jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda takomillashtirib boriladi [Dianina E.V., 2017].

AQSh Konstitusiyasida ta'lim tizimining ish tamoyillari belgilangan. Shunga ko'ra, kasbga yo'naltirish ta'lim tizimining bir qismi sifatida yagona asosga ega bo'lsa-da, har biri alohida shtat tomonidan amalga oshiriladi. Davlat – maktablarda kasbga yo'naltirishni samarali tashkil etish hamda maktab, o'quvchi, kollej, oliy o'quv yurtlari va ish beruvchi o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni tashkil etish uchun mas'ul hisoblanadi. Shuning uchun davlat o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish uchun mas'ul bo'lgan maxsus tuzilmalar faoliyatini tashkil etadi, moliyaviy ta'minlaydi va uni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqadi.

Kasbiy axborot tarmog'i (Occupational Information Network) – turli xil kasbiy faoliyat turlarining mazmuni va shartlari, malaka va tibbiy talablar, turdosh kasblar, shuningdek, turli mutaxassislarni tayyorlaydigan ta'lim muassasalari ro'yxati bo'yicha ma'lumotlarning tarmoq bazasi AQShda 1998 yilda yaratilgan [Grinshpun S.S., 2005].

Maktabning "Karyerani boshqarish" maxsus maslahat xizmati ("Career Guidance") har bir o'quvchi haqida ma'lumot to'playdi, individual maslahatlar beradi, bitiruvchilarga ishga joylashishda ko'maklashadi, shuningdek, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati trayektoriyasini nazorat qiladi [Grinshpun S.S., 2006] [Krupskaya Yu.V. i dr., 2017].

Karyera rejasida o'quvchining o'z maqsadi sari harakatlanish trayektoriyasi belgilangan bo'lib, maqsadga erishish – kasbning kompetentliklari, psixofiziologik talablari, kasbiy tayyorgarlik, lavozimga ko'tarilish, kasbiy faoliyat yo'nalishini o'zgartirish kabilar ta'riflagan qadamlar, ularga erishish yo'llari, bosqichlari va muddatlari aks etadi [Hagans C.L., 1991].

AQShda kasbga yo'naltirish g'oyalari dastlab F.Parsons tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsa, keyinchalik ushbu yo'nalishda D.Cyuper, J.Holland tomonidan tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ayni vaqtda ushbu faoliyatning uslubiy ta'minoti Karyerani rivojlantirish milliy assosiasiyasi (National Career Association - NCDA) zimmasiga yuklatilgan. Assosiasiya kasbiy faoliyat standartlarini ishlab chiqish, kasbiy maslahatchilarning faoliyat tamoyillarini belgilash, uslubiy va axborot materiallari va ushbu faoliyat bilan bog'liq bo'lgan qonun loyihalarini ekspertizadan o'tkazish kabi vazifalarni bajaradi [Grinshpun S.S., 2005; 2006] [Korsun A.A., 2012].

O'quvchilarning kasbiy rivojlanishi quyidagi manbalar ta'sirida amalga oshiriladi: 1) kasblarni tanlashga oid materiallar; 2) «Kelajak kundaligi» - o'ttiz yoshda ish va turmush tarzi

bo'yicha sub'ekt erishadigan natijaning tavsifini olish maqsadida o'tkaziladigan so'rovnoma; 3) «Oilaviy mehnat namunalari» - ish va oilaviy hayotning mavjud namunalari tavsifini olish maqsadida o'tkaziladigan so'rovnoma; 4) karyeraga ta'sir qiluvchi guruxlarga bo'lingan omillarni o'rganish va ularni refleksiya qilish: oilaviy, ijtimoiy, individual, ijtimoiy-iqtisodiy, qisqa vaziyatli va psixo-ijtimoiy-emosional [Kirby C.A., 1988].

Yevropa maktablarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirishning zamonaviy amaliyotlari qonunlar yoki yirik milliy loyihalarning qabul qilinishi natijasida emas, mehnat bilan bandlik masalasini hal qilishda mehnat bozori ehtiyojlari va yoshlarning individual xususiyatlarini e'tiborga olgan holda yondashilganligi natijasida yuzaga kelgan. Kasbga yo'naltirish amaliyotlarining ayrimlari maktab o'quvchilarini kasblar olamiga singdirishning vaqt sinovidan o'tgan shakllarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lsa, boshqalari aksincha, so'nggi paytlarda o'ziga xos munosabat va xulq-atvori bilan yangi avlod yoshlarining shaxsiy xususiyatlariga, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-professional tuzilishini tez o'zgaruvchan konturlariga munosabat sifatida paydo bo'ldi. O'quvchilarni kasbga yo'naltirish amaliyotlari xilma-xil bo'lishiga qaramasdan, ularning negizi, asosi bitta ya'ni bunda mazkur amaliyotlar har-bir hududning ehtiyojlaridan kelib chiqib amalga oshirilgan va, ehtimol, shu sababli ham ular nisbatan samaralidir [Murashev A., 2019].

Fransiya va Shvesiyada o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish tizimlari davlat tomonidan yuqori darajada tartibga solinganligi hamda ta'lim sohasi bilan mehnat bozori o'rtasidagi hamkorlikka asosiy e'tiborni qaratganligi bilan ajralib turadi [Kuznesov V., 2007].

Fransiyada mehnat bozori holati to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash bilan shug'ullanadigan, axborot xizmatlari bilan hamkorlikda faoliyat yuritadigan turli jamoat tashkilotlari va kasbga yo'naltirish markazlari juda ko'p. Fransiyada kasbga yo'naltirish tizimi J.Piajening kognitiv yondashuv g'oyasi va shaxsning kasbiy rivojlanish nazariyasiga asoslangan bo'lib, ushbu tizimning o'ziga xos xususiyati – davlat masalalarini har tomonlama hal qilishga qaratilganligi hamda oila va o'quvchining manfaatlarini hisobga olishida aks etadi [Romanova E.S., 2013: 254].

Fransiyada kasbga yo'naltirish tizimining hududiy bo'limlari faoliyati ta'lim va kasb-hunar bo'yicha Milliy Axborot Boshqarmasi (ONISEP) tomonidan boshqariladi va nazorat qilinadi. ONISEP kasblar va ta'lim yo'nalishlari, kasb-hunar maktablariga qabul qilish qoidalari, mehnat bozori ehtiyojlari va boshqalar to'g'risida hujjatlarni ishlab chiqadi va ma'lumotlarni tarqatadi [Krupskaya Yu.V. i dr., 2017: 26].

Shuningdek, Fransiyada marketing texnologiyalari va zamonaviy multimedia imkoniyatlaridan foydalangan holda yoshlarning o'z taqdirini o'zi belgilash muammolariga qiziqishini shakllantirishga e'tibor kuchaytirilmoqda - turli kasblarga bag'ishlangan filmlar va ko'plab reklama roliklari yaratilmoqda, o'quvchilarning turli toifalari uchun tavsiya qilingan video qo'llanmalar tayyorlanmoqda, maktablardagi kasbga yo'naltirish ishlari to'g'risida "L'orientation scolaire et professionnelle" maxsus jurnallar nashr etilishi yo'lga qo'yilgan. Turli jamoat tashkilotlari, axborot xizmatlari bilan o'zaro aloqada bo'lgan, mehnat bozori holati to'g'risida ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash bilan shug'ullanadigan juda ko'p Axborot va yo'naltirish markazlari mavjud. Fransiya ko'chalarida "Artiskop" va "Planete-Metall" yuk mashinalarida turli kasblar va o'quv yurtlari haqidagi ma'lumotlar aks ettirilgan reklama stendlari o'rnatilgan bo'lib, bu o'quvchilar e'tiborini jalb qilishning qiziqarli usuli hisoblanadi [Romanova E.S., 2013: 261].

Shvesiya maktablarida esa, AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlaridan farqli ravishda, kasbga yo'naltirish ishlari maktab direktori boshchiligidagi pedagoglar jamoasi tomonidan amalga oshiriladi. O'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishga ixtisoslashtirilgan muassasalarning etishmovchiligi yoshlar bandligi bo'yicha hududiy qo'mitalar tomonidan qoplanadi. Hududiy qo'mitalar tarkibiga aholi, kasaba uyushmalari, korxona va boshqaruv organlari vakillaridan

tashqari, bitiruvchilarning manfaatlarini ifodalovchi maktab direktori ham kiradi [Kuznesov V., 2007].

Hozirgi paytda Shvesiya maktablari o'qituvchilari va psixologlari o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishning tartib-qoidalarini ommalashtirish va rasmiylashtirishdan uzoqlashganlar. Avvalari barcha o'qituvchilar va hatto maktab direktori ham o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish dasturlarini amalga oshirishga jalb qilingan bo'lsalar, bugungi kunda kelajakdagi kasbini tanlagan o'quvchilarga faqat umumiy maslahat berish bilan chegaralanadilar. Qolgan o'quvchilar (taxminan 20%) bilan maxsus psixolog yoki kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislar muntazam ravishda kasbiy diagnostika va kasbiy maslahat ishlarini reja asosida olib boradilar [Krupskaya Yu.V. i dr., 2017: 27].

Maktabda kasbga yo'naltirish bo'yicha asosiy tadbirlarga quyidagilar kiradi: shaxsning kasbiy yo'nalishini psixologik diagnostikasi; o'quvchilar uchun individual psixologik maslahatlar; o'quvchilar uchun kasbiy o'zini o'zi belgilash masalalari bo'yicha oilaviy maslahat; taklif etilgan turli kasb vakillari bilan kasbga yo'naltirish soatlari; kasbga yo'naltirish darslari; korxonalarga tematik ekskursiyalar; ochiq eshiklar kunlariga tashrif buyurish; kasbiy yo'nalish bo'yicha shahar tadbirlarida ishtirok etish.

Shvesiyada kasblar va mehnat bozoridagi vaziyat to'g'risida to'liq ma'lumotni o'z ichiga olgan ommaviy ma'lumotlar banklari mavjud bo'lib, o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishda maktab va boshqa tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mexanizmlari, texnologiyalari va shakllarini belgilashda davlat faol ishtirok etmoqda. Biroq, maktablarning o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish bilan bog'liq faoliyati bundan rasmiy, muqobil bo'lmagan xususiyat kasb etmagan. O'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishda individual kasbiy yondashuv amalda qo'llaniladigan asosiy tamoyil bo'lib qolmoqda.

Zamonaviy Finlyandiya uzluksiz ta'lim konsepsiyasiga asoslangan holda bir qator innovatsion vositalar ishlab chiqilgan bo'lib, ular qatoriga shaxsiy martaba yo'nalishlarini belgilashda "hamkor-kasbiy karyera" (co-careering) konsepsiyasi, VIP-maslahat modeli va IT-texnologiyalarini kiritish mumkin [Gurtov V. A. dr., 2019].

Bundan tashqari, kasbga yo'naltirish ishlarini bazaviy pedagogik ma'lumotga hamda kasbga yo'naltirish va maslahat berish sohasida qo'shimcha ma'lumotga yoki kasbga yo'naltirish va maslahat berish sohasida magistr darajasiga ega bo'lgan mutaxassislar (150-200 nafar o'quvchiga 1 nafar mutaxassis) tomonidan amalga oshiriladi. Finlyandiya maktablarida o'quvchilarning ota-onalari kasbga yo'naltirish ishlarida faol ishtirok etadilar. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda, guruh mashg'ulotlariga qaraganda, individual mashg'ulotlarga ko'proq vaqt ajratiladi.

Finlyandiya maktablarida kasbga yo'naltirishning asosiy tamoyillari – nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash hamda maktabdagi kasbga yo'naltirish tizimini insonning hayoti davomida kasbiy qo'llab-quvvatlash tizimiga integratsiya qiladigan, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim berishdir.

Shveysariya yoshlarni kasbga yo'naltirish maxsus loyiha doirasida amalga oshiriladi. U erda 2006 yildan boshlab, maktabni muvaffaqiyatli tugatganligi to'g'risida shahodatnoma ololmagan o'quvchilar maxsus "Ijtimoiy lift" loyihasiga kiritiladi. "Ijtimoiy lift" loyihasining mexanizmi ta'limda muvaffaqiyat qozona olmagan yoshlarni nafaqat kasblar olami va mehnat bozoriga integratsiya qilish, balki ularni o'qishni davom ettirishga undash imkonini beradi. Loyiha ishtirokchilari har hafta bir necha soat davomida ixtiyoriy ravishda va bepul asosda ishlab, ishchi kasbi bo'yicha tajriba to'plab boradilar. Loyiha yakunida ishtirokchilarga egallagan kasbiy malakasini tasdiqlovchi rasmiy hujjat beriladi. Ko'pgina yoshlar maktabni o'zlarining amaldagi haqiqiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda tugatadilar [Ambarova P.A. i dr., 2020: 194-195].

Rossiyada yoshlarni kasbga yo'naltirish ishlari uzoq vaqt davomida «Yoshlarning kasbiy o'zini o'zi belgilash konsepsiyasi», S.N.Chistyakovaning psixologik va pedagogik yondashuvi

va E.A.Klimov, N.S.Pryajnikov, E.I.Golovaxa konsepsiyalari asosida ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan. Xozirgi vaqtda Rossiya maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirishning yangi, samarali tizimini yaratish ostonasida turibdi, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Rossiyaning o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishni boshqarish tizimida uni amalga oshirish va tashkil etish uchun yagona talablar mavjud emasligi sababli, har bir maktab kasbga yo'naltirish ishining shakli, usullari va davomiyligini mustaqil ravishda belgilaydi. Xususan, Rossiya kollejlari har chorakda tanlangan modulga qarab, 8-sinf o'quvchilari uchun texnologiya va kasbga yo'naltirish darslari o'tkaziladi. O'quvchilar o'quv modulini o'zlashtirish natijalariga asoslanib, aniq mahsulot tayyorlaydilar. O'quvchilar 10-11-sinflarda maktabda sirtqi bo'limda o'qishni davom ettirar ekanlar, tanlagan yo'nalish bo'yicha kollejdagi o'qitiladigan fanlar bilan yaqindan tanishadilar. Natijada, 11-sinfni tugatgan bitiruvchilar, Yagona davlat imtihonini topshirishni yoki yozgi amaliyotdan so'ng kollejning uchinchi kursiga kirishni tanlashlari mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, ular universitetda o'qish bilan birga, bir vaqtning o'zida, kollejning pullik bo'limida tahsil olishlari mumkin [Selivanova Z.K., 2013].

Rossiyada o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish tadbirlari ijtimoiy-mehnatga moslashish va kasbga yo'naltirish bo'yicha davlat va xususiy markazlar tomonidan ham amalga oshiriladi. Tadbirlar bo'lajak kasb sohasini tanlash bo'yicha psixologik maslahat berish va shaxsning kasbiy yo'nalganligini tashxis qilish, shuningdek, OTM tanlashda va faoliyatning eng afzal yo'nalishlarini aniqlashda yordam beradi. Ba'zi xususiy markazlarda kasbga yo'naltirishning o'ziga xos xususiy usullari mavjud. Kasbiy diagnostika va kasbiy maslahatlardan tashqari, kasblar to'g'risida ma'lumotlar berish ham rivojlanmoqda. Bitiruvchi o'quvchilar va ota-onalar uchun keng ko'lamli kasbga yo'naltirish tadbirlari tashkil etilib, «Universitet shanbaliklari» va «Professional muhit» loyihalari o'rta maktab o'quvchilari, ota-onalar, OTM o'qituvchilari va biznes tashkilotlari vakillarini birlashtirgan yagona axborot makonini tashkil etish imkonini berdi [Aleksandrova N.A. i dr., 2016] [Mityurnikova L.A., 2005].

B.Fitzenberger Germaniya maktablarida kasbga yo'naltirish faoliyatini o'quvchilarning karyera rejalariga qanday ta'sir qilishini tadqiq etganlar. Kasbga yo'naltirish o'quvchilarga maktabdan mehnat faoliyati sohasiga o'tishda yordam beradi. Biroq, aksariyat maktablarda o'quvchilarni kasbga yo'naltirish maktab ta'limi yo'nalishiga, shuningdek, maktab va sinfnin umumiy xususiyatlariga bog'liq bo'lib, o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlari e'tibordan chetda qolmoqda. Kasbiy maslahatning ta'siri maslahat berayotgan mutaxassisning kompetentligiga bog'liq. Ishga joylashtirish agentligi beradigan maslahat esa maktab bitiruvchisining kasbiy malakasini rivojlantirishga oid rejalar diapazonini qisqartirishiga olib keladi va birmuncha notanish kasbiy faoliyatida yangitdan ko'nikma va malakasini shakllantirish ehtimolini oshiradi [Fitzenberger B. and othe., 2020].

Kanada ta'lim tizimiga ko'ra, kasb-hunarga yo'naltirishning mobil markazlarida zamonaviy kompyuter vositalaridan foydalangan holda o'quvchilar mustaqil ravishda kasblar, har bir kasb uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlar, kasbiy ta'lim olish imkoniyatlari, mahalliy va milliy mehnat bozorlarida kasb-hunarga bo'lgan talab, taklif va ehtiyojlar haqida ma'lumotlar oladilar [Romanova E.S. i dr., 2013: 262].

Xorijiy davlatlarda maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish ishlari yuqori malakaga, zaruriy sertifikatlariga ega bo'lgan kasbiy maslahatchilar tomonidan amalga oshiriladi. Xususan, AQSh, Rossiya, Fransiya va Buyuk Britaniyada kasbiy maslahatchilarning vazifalari quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarni kasblarning turlari va mehnat bozoridagi vaziyat to'g'risida xabardor qilish;
- kasblar mazmuni to'g'risida ma'lumot izlashlarida yordam berish;
- kasbga yo'naltirish darslarini uslubiy ta'minotini amalga oshirish;
- maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish masalalari bo'yicha o'qituvchilar va ota-onalar bilan hamkorlik qilish.

Kasbga yo'naltirish ishining eng samarali yo'nalishlaridan biri – o'quvchilarning kasbiy moslashuvi bo'lib, bu borada Yaponiya va Buyuk Britaniya ko'p yillik muvaffaqiyatli tajribaga ega.

Yaponiyaning kasbga yo'naltirish tizimi dunyodagi eng samarali tizimlardan biri hisoblanadi. Maktab o'quvchilari amaliy tajriba orttirish va uni o'z qobiliyatlari va ko'nikmalari bilan qiyoslash imkonini beradigan kasbiy mashq testlaridan o'tadilar. Ushbu tizim professor S.Fukuyama konsepsiyasi va uning diagnostika usuli «F-test»ga asoslangan. Kasbga yo'naltirish to'liqsiz o'rta maktabni bitirishidan ikki yil avval boshlanadi. Kasbga yo'naltirish tizimi o'quv jarayoniga integrasiyalashgan bo'lib, umumta'lim maktablari o'quv dasturining asosini tashkil etadi va ikkita asosiy tamoyilga asoslanadi: o'z-o'zini tahlil qilish qobiliyati va kasblarni tahlil qilish qobiliyati. S.Fukuyamaning fikriga ko'ra, bola ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlanishi uchun 13-14 yosh eng mos keladigan davr. Maktabda o'qish davomida o'quvchilar bir vaqtning o'zida kasb sohasi bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'ladilar va o'zlarining kasbiy faoliyatdagi imkoniyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlaridan xabardor bo'ladilar [Gutkin M.S., 1999].

Buyuk Britaniyada maktablarda kasbga yo'naltirish tizimi konseptual jihatdan turlicha bo'lgan bir nechta yondashuvlarga va, eng avvalo, kasbiy maslahat hamda mini-korxonalarda kasbiy ta'lim doirasida o'tiladigan kasbiy amaliyot sifatiga asoslanilgan [Krupskaya Yu.V. i dr., 2017: 27].

Kasbiy maslahat malakali mutaxassislar tomonidan amalga oshirilib, ushbu lavozim Buyuk Britaniya va AQShda maktab o'qituvchi-pedagoglari jamoasi a'zosi maqomiga ega bo'lsa, Fransiyada sinfning kasbga yo'naltirish Kengashi tarkibiga kiruvchi Kasbga yo'naltirish markazi xodimi sifatida sinf rahbari va maktab psixologi bilan hamkorlikda faoliyat yuritadi [Shamsutdinova I.G., 2007].

Olingan natijalar tahlili. Maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish masalasida xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasini o'rganish, ushbu sohada respublikamiz maktablarida bir qator ilmiy-uslubiy va tashkiliy ishlar amalga oshirilishi maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatdi.

Kasbga yo'naltirish uzoq va tizimli rivojlanish tarixiga ega bo'lib, muntazam ravishda jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda takomillashib borgan. Shuning uchun ham O'zbekistonda o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda yangicha yondashuv zarur ya'ni mazkur masalani hal qilishda milliy mehnat bozori va har-bir hududning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda o'quvchi-yoshlarning individual xususiyatlari va manfaatlarini hisobga olish, maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Xorijiy mamlakatlarda maktablarda kasbga yo'naltirish ishlarining asosiy maqsadi – o'quvchilarga karyera rejasini tayyorlashida ko'maklashish hisoblanadi.

Kasbga yo'naltirish to'liqsiz o'rta maktabni bitirishidan ikki yil avval boshlanib, o'quv jarayoniga integrasiyalashgan bo'ladi. Bola ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlanishi uchun 13-14 yosh eng mos keladigan davr hisoblanadi.

Maktabning kasbga yo'naltirish tizimi o'quvchilarga karyera rejalarini shakllantirish borasida maxsus va individual maslahatlar berish, bitiruvchilarni ishga joylashishlarida ko'maklashish, shuningdek, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati trayektoriyasini nazorat qilishdan iborat. Karyera rejasi o'quvchining bevosita ishtirokida, uning shaxsi va individualligiga yo'naltirilgan tarzda, mehnat bozorining ehtiyojlarini hisobga olib shakllantiriladi va rivojlantiriladi. Zarur hollarda, mavjud holatlardan kelib chiqib, o'quvchi o'z karyera rejasiga qo'shimcha va tuzatishlar kiritishi mumkin.

Kasbga yo'naltirish tadbirlari o'quvchilarni kasbiy yo'nalishini diagnostika qilish, ularga individual psixologik maslahat berish, ota-onalar uchun o'quvchilar kasbiy o'zini o'zi belgilashiga oid maslahat berish, kasb vakillari ishtirokida kasbga yo'naltirish soatlari va kasbiy maslahatchilar tomonidan kasbga yo'naltirish darslarini tashkillashtirish, korxonalarga tematik ekskursiyalar va ochiq eshiklar kunlariga hamda shahar tadbirlarida tashrif buyurish, maktab

va boshqa tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mexanizmlari, texnologiyalari va shakllarini belgilash kabi vazifalardan iborat. Yoshlarda o'z taqdirini o'zi belgilash muammolariga qiziqish shakllantirishda marketing texnologiyalari va zamonaviy multimediya imkoniyatlaridan foydalaniladi.

O'quvchilarning kasbiy moslashuvi samaradorligi o'z qobiliyatlari va ko'nikmalarini amaliy tajriba orttirish jarayonida qiyoslash imkoniga ega bo'lishlariga bog'liq. Shu sababli maktablarda o'quvchilarning kasbiy amaliyoti bilan bir qatorda kasbiy diagnostika va kasbiy maslahat ishlari maxsus reja asosida, muntazam ravishda olib boriladi.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda quyidagi tamoyillarga tayaniladi:

maktabda nazariy bilimlarni kasbiy faoliyatda qo'llash hamda kasbga yo'naltirish tizimini inson hayoti davomida kasbiy qo'llab-quvvatlash tizimiga integrasiya qiladigan ta'lim berish;

o'quvchilarni kasbga yo'naltirish ishlarida ota-onalarning faol ishtirok etishi;

kasblar, har bir kasb uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlar, kasbiy ta'lim olish imkoniyatlari, mahalliy va milliy mehnat bozorlarida kasb-hunarga bo'lgan talab, taklif va ehtiyojlar haqida ma'lumotlar bazasining mavjudligi;

o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda ularning individual xususiyatlari hamda mahalliy va milliy mehnat bozorlarining ehtiyojlarini hisobga olish;

kasbiy maslahat beradigan mutaxassisning yuqori darajada kompetentlikga ega bo'lishi;

ta'limda muvaffaqiyat qozona olmagan o'quvchi-yoshlarning mehnat bilan bandligini ta'minlash;

o'quvchilarda o'z-o'zini tahlil qilish va kasblarni tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirish.

Kasbga yo'naltirish va kasbiy maslahat berish uchun mutaxassis ushbu soha bo'yicha kamida magistr darajasiga ega bo'lishi talab qilinadi. Kasbiy maslahatchi o'z faoliyatini quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiradi:

o'quvchilarni kasblarning turlari va mehnat bozoridagi vaziyat to'g'risida xabardor qilish;

kasblar mazmuni to'g'risida ma'lumot izlashda yordam berish;

kasbga yo'naltirish darslarini uslubiy ta'minotini amalga oshirish;

maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish masalalari bo'yicha o'qituvchilar va ota-onalar bilan hamkorlik qilish.

Xulosa. Shunday qilib, xorijiy mamlakatlarda o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish ishlari tizimli xarakterga ega bo'lib, u davlat darajasida tegishli normativ aktlar asosida tartibga solinadi, kasbga yo'naltirish muddati, uni amalga oshirish shakllari va usullarining aniq belgilanganligi hamda ushbu soha mutaxassislari uchun maxsus malaka talablari ishlab chiqilganligi diqqatga sazovordir. Xorijda maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish tizimli va individual yondashuv asosida ishlash tamoyillariga asoslangan bo'lib, maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan o'quvchilar, o'qituvchilar va ota-onalar bilan o'zaro hamkorlikda amalga oshiriladi.

Ta'kidlash joizki, g'arb davlatlarida aholining yoshlardan iborat qatlami bandligini ta'minlashda, maktab va maktabdan keyingi davrda, o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish sohasida zarur institusional sharoitlar yaratilganligi alohida e'tiborga loyiqdir.

Shubhasiz, o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish sohasidagi zamonaviy tajribalarni yanada chuqurroq va tizimli ravishda o'rganish hamda xalqimizning boy tarixi, urf-odatlarini va qadriyatlarini hisobga olgan holda maktablarda amaliyotga jorish etish respublikamizda bandlik muammosini hal etishda ijobiy qadam bo'lib xizmat qilishi aniq. Bundan tashqari, o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirishni tizimli yo'lga qo'yish, maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish tizimini insonga butun umri davomida kasb-hunar ta'limi va kasblar olamida hamrohlik qilishning keng tizimiga integrasiyalashuvini ta'minlash uchun tarmoqdagi barcha o'zaro manfaatdor tashkilotlar, maktab jamoasi va ota-onalarning samarali hamkorlik

mexanizmlarini ishlab chiqilishi taqozo etiladi.

ADABIYOTLAR:

Fitzenberger B, Hillerich-Sigg A. and Sprietsma M. Different counselors, many options: Career guidance and career plans in secondary schools // *German Economic Review* 21, no. 1 (April 28, 2020): 65–106. <http://dx.doi.org/10.1515/ger-2019-0027>.

Hagans C.L. The relationship of parental subsystem to high school and college students' career self-efficacy // *Virtual Press*, 1991. <http://liblink.bsu.edu/uhtbin/catkey/833008>.

Kirby C.A. Career and life style aspirations of gifted Canadian secondary school females // *Diss., The University of Arizona*, 1988. <http://hdl.handle.net/10150/184544>.

Александрова Н.А., Брюхова О.Ю. Профессиональная ориентация в фокусе внимания государства: проблемы, противоречия, пути решения // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 2016. – № 9. С. 13-16.

Амбарова П.А., Немировский М. В. Новые подходы к профессиональной ориентации в школе в условиях изменяющегося мира профессий // *Образование: вызовы нового времени / Известия Уральского федерального университета. Серия 1. Том 26, № 1 (2020)* <https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia1/issue/view/385>. –С. 188-199.

Гриншпун С.С. «Академия Х»: подготовка американских школьников к жизни и труду / *Педагогика*. – 2006. - №4. – С. 103-108

Гриншпун С.С. Профессиональная ориентация школьников в США // *Педагогика*. – 2005. №9. – С. 65-72.

Гуртов В. А., Колесников В. Н., Питухина М. А. От традиционной модели профориентации к системе сопровождения и консультирования на протяжении всей жизни: опыт Финляндии [Электронный ресурс] // *Непрерывное образование: XXI век*. 2019. № 2 (26). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-traditsionnoy-modeli-proforientatsii-k-sisteme-soprovozhdeniya-i-konsultirovaniya-na-protiazhenii-vsey-zhizni-opyt-finlyandii>

Гуткин М.С. Использование Ф-теста для диагностики развития профессионального самосознания школьников // *Психология*. 1999. № 3. С. 114-121.

Дианина Е.В. Российская и зарубежные системы управления профессиональной ориентацией учащейся молодежи: сравнительный анализ // *Социодинамика*, 2017, №3. –С.10-17.

Корсун А.А. К вопросу о профессиональном самоопределении старшеклассников в работах отечественных и зарубежных учёных / А.А. Корсун // *Transformation of approaches to education in Russia and CIS states: [колл. моногр.]* – Штутгарт: ORT Publishing, 2012. С. 71-81.

Крупская Ю.В., Серкова Е.И. Зарубежный и отечественный опыт организации и реализации профессиональной ориентации детей и учащейся молодежи // *Думский вестник: Теория и практика дополнительного образования* N 1(9)/2017. –С. 25-28.

Кузнецов В. Зарубежный опыт организации взаимодействия рынка труда и системы профессионального образования // *Народное образование*. 2007. №1. С. 194-199.

Митюрникова Л.А. Комплексная система профессиональной ориентации молодежи как социальный институт общества: дис. ... канд. соц. наук / Л.А. Митюрникова. – М., 2005 – 201 с.

Мурашев А. Другая школа. Откуда берутся нормальные люди. М., 2019. 349 с.

Романова Е.С. Организация профориентационной работы в школе: методическое пособие / Е.С. Романова. М.: Издательский центр «Академия», 2013. 304 с.

Селиванова З.К. Ранняя профориентация как насущная задача государственной политики // *Власть*, 2013. – №4. С. 136-139.

Шамсутдинова И.Г. Профессиональная ориентация учащихся во Франции // *Педагогика*. – 2007. – N°4. – С. 101-111.